
КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.341

DOI <https://doi.org/10.32840/pdu.2021.4.1>

Я. С. Годжек

аспірант кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства
Міжнародного гуманітарного університету

ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У СУЧАСНОМУ МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

У статті розглянуто й проаналізовано правовий статус військовополонених у сучасному міжнародному праві.

Зазначено, що норми міжнародного гуманітарного права досить чіткі у підходах до визначення правового статусу військовополонених. Правила захисту військовополонених конкретні й уперше були детально описані в Женевській конвенції 1929 року, а згодом удосконалені в третій Женевській конвенції 1949 року й у Додатковому протоколі I 1977 року, які є всеосяжним кодексом, зосередженим на вимозі гуманного поводження з людиною за будь-яких обставин. Полонений учасник бойових дій у міжнародному збройному конфлікті стає військовополоненим.

Проаналізовано положення статті 4 III Женевської Конвенції, яка визначає поводження з військовополоненими та їх захист. Зазначено, що статус військовополоненого також визнається за членами інших збройних формувань та інших добровольчих загонів. Детально досліджено умови розуміння правового статусу військовополонених.

Розглянуто положення Додаткового протоколу I. Підкреслено, що особи, які не відповідають вимогам, передбаченим статтями 43 та 44 Додаткового протоколу I, не матимуть права на статус військовополонених відповідно до міжнародного гуманітарного права й будуть вважатись цивільним населенням.

Досліджено, що статус військовополоненого надзвичайно важливий для захопленої особи в руках ворожої влади як із боку правового статусу, так і з боку способу ставлення до неї. У міжнародному збройному конфлікті учасники бойових дій, котрі потрапляють під силу ворога, є військовополоненими, які користуються гарантіями й привілеями, що передбачені для статусу військовополоненого.

Зроблено акцент на прогалинах щодо статусу військовополоненого. Женевська Конвенція передбачає, що, якщо статус полоненої особи викликає сумнів, то він визначається компетентним судом, але склад і статус судової інстанції не визначається.

Зроблено висновок, що статус військовополоненого потребує постійного уточнення та вдосконалення діючих механізмів захисту таких осіб, а також установлення додаткових гарантій до такого статусу.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, військовополонений, гарантії, привілеї, конвенція, механізм захисту.

Постановка проблеми. Натепер протягом 362 днів із 365 в якій-небудь частині світу відбувається збройний конфлікт. Війна й збройні конфлікти завжди мали значний вплив на життя різних країн і наро-

дів, а захист прав людини в такий період набуває ще актуальнішого значення.

Незважаючи на жахливі наслідки Другої Світової Війни, держави не відмовились від вирішення конфліктів за допомогою сили,

хоча це є прямим порушенням норм міжнародного права. Тільки за останні десятиліття міжнародне й міжнародне гуманітарне право, зокрема, намагалось урегулювати деякі найбільші конфлікти у світі. Нині в умовах виникнення нових видів збройних конфліктів доцільно дослідити правовий статус військовополоненого в сучасному міжнародному праві й визначити категорії осіб, яких можна віднести до них і на яких поширюється статус військовополонених.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Першим науковцем на пострадянському просторі, який відкрито заговорив про проблеми військовополонених, був Б.В. Соколов [1]. Він підкреслив, що питання становища військовополонених завжди активно досліджувалося в європейській історичній науці. Так, наприклад, у праці польського науковця Шимона Датнера розглядалися основні принципи німецької системи таборів військовополонених [2]. У 1970 році з'явилась праця Норберта Мюллера «Вермахт та окупація», яка описувала політику й ставлення вермахту до військовополонених. Також значну роль у дослідженні режиму військового полону в період II Світової війни мали праці К. Штрайта, Й. Дюльфера, К. Хартмана [3] та інших. Окремо варто виділити монографію Т. Снайдера, який розглядав актуальні питання становища військовополонених [4].

Нині загальні аспекти статусу військовополонених досліджували такі науковці, як А.Б. Амелін, В.В. Альошин, А.Г. Григор'єв, М.В. Грушко, Е. Волох, В.Ю. Калугін, Ф. Кальсховен, Ф.І. Кожевников, В.І. Лісовський, Г.М. Мелков, А.І. Полторак, В.М. Репецький, Л.І. Савинський, Л.Д. Тимченко, О.І. Тіунов та інші. Однак із розвитком збройних конфліктів, методів і засобів ведення бойових дій необхідно забезпечити подальший детальніший аналіз правового статусу військовополонених у сучасному міжнародному праві.

Мета статті – на основі аналізу доктрини, міжнародних договорів і практики роботи міжнародних організацій дослідити правовий статус військовополонених у сучасному міжнародному праві.

Виклад основного матеріалу. Сучасне міжнародне гуманітарне право

класифікує всі збройні конфлікти на дві основні групи – міжнародні й неміжнародні. У міжнародному збройному конфлікті чітко розмежовується цивільне населення та учасники бойових дій. Цивільний громадянин має право на імунітет від нападу, якщо він не приєднується до збройних сил, інакше він втрачає права цивільного й отримує права учасника бойових дій. Право учасників бойових дій – брати участь у бойових діях без кримінального обвинувачення за таку дію. Полонений учасник бойових дій у міжнародному збройному конфлікті стає військовополоненим. На відміну від визнаного статусу військовополоненого в міжнародному збройному конфлікті в неміжнародному збройному конфлікті немає жодної людини, яка називається учасником бойових дій, а полонений не вважається військовополоненим.

У практиці роботи Організації з безпеки й співробітництва в Європі, Міжнародного Комітету Червоного Хреста й низки інших міжнародних спостерігачів наявне уникнення вживання терміну «військовополонений». Вони обирають нейтральні словосполучення, наприклад, «особи, які перебувають у примусовому утриманні невідомих збройних формувань», або абстрактне поняття – «утриманці». Річ у тому, що у своїй діяльності міжнародні організації та міжнародні місії намагаються дотримуватись нейтральної та неупередженої позиції. Водночас норми міжнародного гуманітарного права досить чіткі в підходах до визначення правового статусу військовополонених.

Беручи до уваги досвід Другої світової війни, Конвенція III поширила статус військовополонених на членів організованих рухів опору на окупованих територіях (і згідно з текстом – на збройні групи, які борються за державу на будь-якій іншій території), якщо вони виконують певні умови щодо членів регулярних збройних сил, таких як Вільна французька армія генерала де Голля, чи сповідують вірність уряду, не визнаному державою, що затримує. Однак держави, що вийшли з процесу деколонізації, як правило, виступають за меншу кількість умов і нижчі пороги статусу учасника бойових дій.

Дійсно, ми можемо побачити, що Протокол I містить певне послаблення порогових умов статусу учасника бойових дій. Поточні збройні конфлікти, спрямовані на терористичні угруповання, породили суперечку навколо питання про те, чи можуть члени терористичних груп, які не відповідають умовам статусу учасника бойових дій, піддаватися нападу (наприклад, із безпілотних літальних апаратів) і затриманню (наприклад, у затоці Гуантанамо слідчого ізолятора) як «незаконні учасники бойових дій», так само як і учасники бойових дій, але без привілеїв, що надаються статусу учасника бойових дій і військовополонених.

Стаття 4 III Женевської Конвенції визначає статус військовополонених, який охоплює ширший спектр осіб, крім учасників бойових дій. Однак, оскільки учасники бойових дій є найбільшою підгрупою тих, хто користується статусом військовополонених, це положення також має стосунок до визначення учасників бойових дій.

Отже, визначення військовополонених, що міститься в статті 4, має особливе значення – згідно з ним військовополоненою є особа, яка належить до однієї з перелічених категорій і потрапила у владу ворога.

Такий статус визнається членами збройних сил сторони конфлікту. Він охоплює всіх військових, незалежно від того, належать вони до сухопутних, морських чи повітряних сил [5].

Статус військовополоненого також визнається членами інших збройних формувань і добровольчих загонів, включаючи організовані рухи опору, які належать до учасників конфлікту й діють на своїй території або поза нею, навіть якщо ця територія окупована, а вони виконують чотири умови (раніше зазначені в Гаазькій конвенції):

- а) ними командує особа, відповідальна за своїх підлеглих;
- б) вони носять фіксовану помітну емблему, що розпізнається на відстані;
- в) вони відкрито носять зброю;
- г) вони проводять свої операції відповідно до законів і звичаїв війни.

Розглянемо умови детальніше для розуміння правового статусу військовополонених.

Насамперед ними повинна керувати особа, відповідальна за своїх підлеглих. Така особа відповідає за дії, здійснені за її розпорядженням, а також за дії, які вона не змогла попередити. Компетенція командира повинна розглядатися так само як компетенція військового командира. Повага до такого правила, крім того, сама по собі є гарантією дисципліни, яка повинна переважати в добровольчому корпусі, забезпечуючи дотримання інших умов.

Другою умовою, яку встановлює Женевська Конвенція III, є наявність фіксованого відмінного знаку, який можна впізнати на відстані. У такому випадку помітна емблема чи знак замінює форму, а тому вважається важливим фактором відданості в боротьбі, і її потрібно носити постійно за будь-яких обставин.

Третя умова – це відкрите носіння зброї. Таке положення покликане гарантувати чесність бою.

Нарешті, четвертою умовою та важливим положенням є проведення операцій відповідно до законів і звичаїв війни. Проте учасники бойових дій зобов'язані поважати Женевські конвенції якомога повніше. Вони повинні керуватися моральними критеріями за відсутності письмових положень; не повинні спричиняти насильства й страждань, непропорційних військовому результату, на який вони можуть сподіватися. Вони не повинні нападати на цивільних або роззброєних осіб і повинні поважати принципи честі. Того ж вони очікують від своїх ворогів.

Особи, які самі виконують умови, але належать до групи, яка колективно їх не виконує, не є учасниками бойових дій. І навпаки, навіть якщо група, до якої вони належать, колективно відповідає умовам, ті, хто не може індивідуально відрізнити себе достатньою мірою від цивільного населення, позбавляються привілеїв учасників бойових дій і статусу військовополонених. Однак особи, які порушують інші правила міжнародного гуманітарного права, зберігають статус учасника бойових дій і військовополонених, якщо група, до якої вони належать, відповідає умовам, включаючи умову (г) [5].

Рухи опору повинні боротися від імені «сторони конфлікту» в розумінні

статті 2, загальної для Женевських конвенцій, інакше застосовуються положення статті 3 щодо неміжнародних збройних конфліктів.

Стаття 4 зобразила досвід Другої світової війни, хоча ступінь охоплення персоналу опору обмежувалась необхідністю виконувати чотири умови. Пізніший розвиток, після прийняття Женевських конвенцій 1949 року, привів до розширення визначення учасників бойових дій, які мають право на статус військовополоненого [6, р. 66].

Важливо усвідомлювати, вивчаючи умови (а) – (г), що пункт 2, який передує чотирьом умовам, містить п'яту умову, яка насправді є першою та найважливішою: учасник бойових дій повинен бути членом групи (що також відбивається умовою (а)) про те, що належить учаснику збройного конфлікту). Таку умову «належності» підлягали різному тлумаченню [7, р. 105].

Деякі автори стверджують, що це відповідає «вимогам контролю» відповідно до законодавства про відповідальність держави. Однак можна погодитись з іншими, які стверджують, що концепція ширша, принаймні коли йдеться про рухи опору. Дійсно, метою статті було надання статусу військовополонених рухам опору, таким, що діяли у Франції, Італії, Югославії, Білорусі й Україні під час Другої Світової Війни. Такі рухи не підлягали «загальному контролю» та ще менше «ефективному контролю» з боку держав, за які вони воювали. Отже, мовчазної згоди має бути достатньо, якщо уряд держави не відхилить твердження збройної групи про те, що вона воює від імені держави. Однак держава повинна визнати, що група бореться за неї [8, р. 140–141], група озброєна й фактично бореться [9, р. 400–401]. Тому члени спецслужб або співробітники приватних військових та охоронних компаній не мають статусу учасника бойових дій, навіть якщо вони виконували всі інші умови. З тієї ж причини члени збройної групи, через яку держава непрямо втручається в іншу державу через загальний контроль над такою групою, в більшості випадків не є військовополоненими, хоча норми міжнародного гуманітарного права

щодо регулювання збройного конфлікту застосовуються.

М.М. Гнатовський зазначає, що значення Додаткового протоколу I у темі захисту військовополонених відбивається у впровадженні нової концепції. Той, хто є учасником конфлікту й має статус члена організованих збройних сил, вважається учасником бойових дій і має право безпосередньо брати участь у бойових діях. Отже, така особа має право на статус військовополоненого [10, с. 812].

Додатковий протокол I також спростив правову позицію, визначивши збройні сили як усі організовані збройні сили, групи й підрозділи, що перебувають під командуванням, яке відповідальне за поведінку своїх підлеглих. На такі збройні сили поширюється внутрішня дисциплінарна система, яка забезпечує дотримання норм міжнародного права, що застосовуються у збройних конфліктах.

Будь-який учасник бойових дій, як визначено в статті 44 Додаткового протоколу I, який потрапляє під владу супротивної сторони, стає військовополоненим. Основним правилом залишається обов'язок учасників бойових дій відрізнитися від цивільного населення, коли вони беруть участь у нападі або під час підготовки до нападу у військовій операції. На практиці члени збройних сил відрізняються від цивільного населення не лише носінням форми, хоча форма не є обов'язковим і важливим атрибутом учасників бойових дій. Додатковий протокол вимагає від членів збройних сил відмежовуватися від цивільних, щоб сприяти їх захисту від наслідків бойових дій.

Міжнародно-правові норми вимагають, щоб члени збройних сил мали розпізнавальну емблему, яку можна впізнати на відстані, і носити зброю відкрито. Крім того, учасник бойових дій повинен бути пов'язаний із державою або «національно-визвольним рухом», діяти під відповідальним командуванням і підлягати дисциплінарній системі, яка забезпечує дотримання норм міжнародного гуманітарного права.

Як зазначив К. Уоткін, існує небезпека того, що посилення на «озброєних» учасників бойових дій, які відкрито носять

зброю, може призвести до тлумачення того, що учасник бойових дій стає мішенню лише під час носіння зброї під час нападу або дислокації. Часова межа й інші критерії зі статті, такі як «унаслідок характеру бойових дій», встановлюють мінімальні умови, за яких учасник бойових дій може зберегти статус під час ведення бойових дій. Невиконання особою, яка бере безпосередню участь у бойових діях, таких умов не означає, що вони не можуть бути визнані такими. Це просто означає, що вони не матимуть статусу учасника бойових дій, а якщо потраплять у полон – військовополонених [11, р. 150].

Таким чином, особа, яка не відповідає вимогам, передбаченим статтями 43 та 44 Додаткового протоколу I, після належного визначення статусу не матиме права на статус військовополоненої відповідно до міжнародного гуманітарного права й буде вважатись цивільним населенням. Вона буде захищена основними гуманітарними гарантіями, викладеними в частинах 3 статті 45 та 75 Додаткового протоколу I, а також загальними принципами міжнародного права в галузі прав людини з боку поводження з ним під час захоплення. Однак, як зазначає М. Шоу, оскільки така особа не мала б статусу військовополоненої, вона не скористалася б захистом, який надається таким статусом, і, отже, підлягала б переслідуванню згідно з національним кримінальним законодавством [12, р. 1174].

Тому, коли статус полоненої особи викликає сумнів, питання про те, як розв'язати питання щодо статусу набуває вирішального значення. Женевська Конвенція передбачає, що, якщо статус полоненої особи, яка вчинила воєнний акт, викликає сумнів, то її статус визначається компетентним судом. Однак Конвенція не встановлює склад трибуналу й право особи на належну процедуру щодо визначення статусу особи як військовополоненої. Формулювання статті 5 (2) Третьої Женевської конвенції ставить питання про те, із чого саме складається компетентний суд та які судові гарантії мають надаватися тим, хто звертається до нього. Це також викликає питання про сумнів щодо статусу військовополоненого.

З військовополоненими слід поводитися гуманно за будь-яких обставин, вони захищені від будь-якого акту насильства. Міжнародне гуманітарне право також визначає мінімальні умови утримання під вартою військовополонених, що охоплюють такі питання, як проживання, харчування, одяг, гігієна й медичне обслуговування.

Отже, нині чітко окреслені межі допустимої поведінки, методи й засоби ведення бойових дій у збройних конфліктах, але залишається актуальним питання щодо застосування угод, поваги до основних прав людини й прав військовополонених.

Висновки і пропозиції. У ХХІ столітті збройні конфлікти не припинились, а, навпаки, постійно виникають у різних частинах світу, несучи із собою людські страждання, смерть і руйнації. За останні сто років накопичено вагомий досвід міжнародних угод у сфері гуманітарного права, зокрема щодо статусу військовополоненого. Правила захисту військовополонених були вдосконалені в ІІІ Женевській конвенції 1949 року після уроків Другої світової війни, а також у Додатковому протоколі I 1977 року. Статус військовополоненого поширюється лише на міжнародні збройні конфлікти. Військовополонені, як правило, є членами збройних сил однієї зі сторін конфлікту, які потрапляють до рук протилежної сторони. Третя Женевська конвенція 1949 року також класифікує інші категорії осіб, які мають право на статус військовополоненого або можуть розглядатися як військовополонені.

Статус військовополоненого є надзвичайно важливим для захопленої особи в руках ворожої влади як із боку правового статусу, так і з боку способу ставлення до полоненого. Якщо особі не надано статусу учасника бойових дій, її можуть судити за вчинення певного діяння. Якщо це кримінальне правопорушення, особа може бути покарана смертною карою за національним законодавством. Отже, відсутність статусу військовополоненого може бути питанням життя або смерті. Таким чином, концепція захисту комбатантів – центральна в системі норм міжнародного гуманітарного права,

а статус військовополоненого потребує постійного уточнення та вдосконалення діючих механізмів захисту таких осіб, а також встановлення додаткових гарантій до такого статусу.

Список використаної літератури:

1. Соколов Б.В. Цена победы. Великая Отечественная война: неизвестное об известном. Москва : Московский рабочий, 1991. 192 с.
2. Датнер Ш. Преступления немецко-фашистского вермахта в отношении военнопленных во Второй мировой войне. Москва : Издательство иностранной литературы, 1963. 487 с.
3. Hartmann C. Der Krieg und das Verbrechen. *Mitteilungen der Gemeinsame Kommission die jüngeren Geschichte der russisch-deutsch Beziehungen*. München : Oldenbourg Verlag, 2005. S. 23–31.
4. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным. Киев : Дулибы, 2015. 584 с.
5. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р. : ратифіковано із застереженнями Указом ПВР УРСР від 03 липня 1954 р. (у редакції від 08 лютого 2006 р.). База даних «Законодавство України». URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_153 (дата звернення: 04.11.2021).
6. Gagro S.F. Defining and recognizing prisoners of war in contemporary armed conflicts. *International Journal of Social Sciences*. 2014. Vol. 3. № 5. P. 60–78.
7. Del Mar Katherine. The Requirement of “Belonging” under International Humanitarian Law. *European Journal of International Law*. 2010. Volume 21. Issue 1. P. 105–124.
8. Zamir Noam. Classification of Conflicts in International Humanitarian Law: The Legal Impact of Foreign Intervention in Civil Wars. Cheltenham : Edward Elgar Publishing, 2017. 288 p.
9. Cameron L., Chetail V. Privatizing War: Private Military and Security Companies under Public International Law Kindle Edition. Cambridge : Cambridge University Press, 2013. 754 p.
10. Гнатівський М.М. Міжнародне гуманітарне право. *Українська дипломатична енциклопедія : У 2-х т. / ред. Л.В. Губерський*. Київ : Знання України, 2004. Т. 2. 812 с.
11. Watkin K. Humans in the Cross-Hairs: Targeting, Assassination and Extra-Legal Killing in Contemporary Armed Conflict, New Wars, New Laws? Applying the Laws of War in 21st Century Conflicts. New York : Transnational Publishers, 2005. 306 p.
12. Shaw M.N. International Law. Cambridge : Cambridge University Press, 2008. 1542 p.

Godzhek I. Legal status of prisoners of war in modern international law

The article considers and analyzes the legal status of prisoners of war in modern international law.

It is noted that the norms of international humanitarian law are quite clear in the approaches to determining the legal status of prisoners of war. The rules for the protection of prisoners of war are specific and were first described in detail in the 1929 Geneva Convention and later improved in the Third Geneva Convention of 1949 and Additional Protocol I of 1977, which are a comprehensive code focusing on the humane treatment of human beings under all circumstances. A captured participant in hostilities in an international armed conflict becomes a prisoner of war.

The provisions of Article 4 III of the Geneva Convention, which defines the treatment and protection of prisoners of war, are analyzed. It is noted that the status of a prisoner of war is also recognized for members of other armed groups and other volunteer units. The conditions for understanding the legal status of prisoners of war are studied in detail.

The provisions of Additional Protocol I are analyzed. It is emphasized that a person who does not meet the requirements of Articles 43 and 44 of Additional Protocol I will not be entitled to POW status under international humanitarian law and will be considered a civilian population.

It is emphasized that the status of a prisoner of war is extremely important for a captured person in the hands of hostile authorities both in terms of legal status and manner of treatment. In an international armed conflict, the participants in hostilities that fall under the force of the enemy are prisoners of war who enjoy the guarantees and privileges provided for the status of a prisoner of war.

The emphasis is on gaps in the status of prisoners of war. The Geneva Convention stipulates that if the status of a prisoner is in doubt, it is determined by the competent court, but the composition and status of the court are not determined.

It is concluded that the status of a prisoner of war requires constant clarification and improvement of the existing mechanisms for the protection of such persons, as well as the establishment of additional guarantees to such status.

Key words: *international humanitarian law, prisoner of war, guarantees, privileges, convention, protection mechanism.*